

УДК 801.81+811.161.2

Беценко Т. П.

ТЕКСТОВО-ОБРАЗНІ УНІВЕРСАЛІЇ-ЗАКІНЧЕННЯ ЯК АРХІТЕКТОНІЧНІ КОМПОНЕНТИ ТВОРІВ НАРОДНОГО ГЕРОЇЧНОГО ЕПОСУ: СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА, ПОЕТИКА (НА МАТЕРІАЛІ ТЕКСТІВ ДУМ)

У статті розглядаються структура, семантика й поетичні функції текстотвірних елементів народних дум – кінцівок. Увага зосереджена на аналізові мікро- та макроодиниць тексто-образних універсалій, які формують означений різновид стилістично-композиційних структур. Виявлено специфіку словесно-образної організації фінальних конструкцій: на рівні внутрішньої структури, змісту, естетичних функцій. Проаналізовано мовно-структурний зв'язок фінальних формульних структур дум з ідентичними компонентами текстової організації інших фольклорно-епічних творів. Підкреслено синкретичний характер тексто-образних універсалій – закінчень.

Ключові слова: формула закінчення, фінальна конструкція, дума, тексто-образна універсалія.

Беценко Т. П. Текстово-образные универсалии-концовки как компоненты архитектоники произведений народного героического эпоса: структура, семантика, поэтика (на материале текстов дум). – Статья.

В статье рассматриваются структура, семантика и поэтические функции текстообразующих элементов народных дум – концовок. Внимание сосредоточено на анализе микро- и макроединиц тексто-образных универсалий, которые формируют определенный вид стилистических композиционных структур. Выявлена специфика словесно-образной организации финальных конструкций: на уровне внутренней структуры, содержания, эстетических функций. Проанализирована связь финальных формульных структур дум с идентичными компонентами текстовой организации фольклорно-эпических произведений иных жанров. Подчеркнут синкретический характер тексто-образных универсалий-окончаний.

Ключевые слова: формула окончания, финальная конструкция, дума, тексто-образная универсалия.

Betsenko T. P. Textual-shaped universals-endings as components of the architectonics of works of the folk heroic epic: structure, semantics, poetics (based on the texts of doom). – Article.

The article discusses the structure, semantics and text-forming elements of the poetic function of people's thoughts – endings. Attention is focused on the analysis of micro and macrounits text-shaped universals, which form some kind of stylistic composite structures. The specificity of verbal and figurative organization of final designs: at the level of the internal structure, content, and aesthetic features. Analyzed the relationship final doom definable structures with identical components of the text organizing folk-epic prizvedeny other genres. Emphasis syncretic nature of text-shaped universals-endings.

Key words: Formula end, the final design, thought, text-shaped universal.

Народний героїчний епос українського народу – феноменальне національно-культурне явище. Тексти народних дум репрезентують своєрідно синкретизований фольклорний дискурс. Привертають увагу фінальні конструкції (по-іншому, формули закінчення, кінцівки, тексто-образні універсалії-закінчення). Дослідження мовностильової специфіки думових формул-закінчень має безпосередній стосунок до розв'язання низки теоретико-практичних проблем, пов'язаних із з'ясуванням виникнення та генези жанру дум (у порівнянні з іншими видами фольклорної словесної творчості), з виокремленням дум на тлі інших зразків народнопоетичного мистецтва.

Композиційно-стилістичні тексто-образні універсалії – фінальні структури – визнані органічними елементами архітектонічної організації народних дум. На існування фінальних конструкцій у структурі думових текстів указували П. Житецький, Ф. Колесса. Найбільше уваги розглядові цього питання приділив Ф. Колесса, який виокремив означений різновид формул. Уважаємо, є потреба в докладному аналізі мовностилістичних особливостей фінальних структур, засвідчених у текстах дум.

Мета статті – описати структурно-семантичні ознаки, притаманні фінальним конструкціям як архітектонічним компонентам текстів дум; з'ясувати поетику означених структур, їх естетичний потенціал.

Думові закінчення як тексто-образні універсалії-макроструктури характеризуються лексичними, фразеологічними, морфологічними, синтаксичними особливостями й діляться на власне текстові кінцівки, якими завершується оповідь і які не мають формульного вираження як такого; кінцівки-формули, для яких характерна: а) виокремленість із тексту, б) відсутність безпосереднього зв'язку з ним, в) наявність певної теми, г) наявність мікроформул, г) теологічне наповнення (теологічний зміст).

Простежуючи за генезою тексто-образних універсалій у закінченнях дум, доходимо думки, що становлення й виокремлення їх відбувалося поступово (про це свідчать варіанти однієї й тієї самої думи, записані в різні часи, у різних місцях, від різних виконавців). Наприклад, дума «Козак Голота»: I і II варіанти думи не містять власне виокремленої формули закінчення [19, с. 73]: кінцівка в цій думі хоча і є, проте вона не відділяється від тексту думи, тісно з ним пов'язана та оформлена прямою мовою. Така кінцівка є продовженням описуваних подій у думі, вона засвідчує зв'язок із попередніми подіями (відповідно, і текстовим викладом). Будучи оформленою монологом, кінцівка містить: а) звернення до татарина, б) оцінку щодо дій татарина, в) розповідь про те, як козак буде діяти. III варіант думи дещо відмінний: тут також наявний монолог козака (у формі прямої

мови), але іншого змісту, ніж у I і II варіантах: герої звертається не до татарина, а до поля, до Бога з проханням сприяти козакам у перемозі. Окрім того, поза прямою мовою (монологом) додані три рядки зовсім інакшого змісту, що тяжіють уже до суто виокремленої частини тексту як кінцівки: стверджується, що «слава не вмере, не поляже» й додаються слова молитовного змісту [19, с. 78]. Четвертий варіант думи «Козак Голота» засвідчує чіткіше розмежування та відокремлення прямої мови (монологу) персонажа і власне текстово-образної універсалії – формули закінчення. До того ж пряма мова, порівняно з попередніми варіантами, має дещо узагальнений зміст. І в прямій мові, і у власне текстово-образній універсалії закінчення наявне звернення до Бога.

Певно, текстово-образні універсалії-закінчення додалися пізніше, виникли вони в середовищі виконавців, про що свідчить той факт, що однакові кінцівки простежуємо в думках, записаних у різний час, від різних кобзарів, у різній місцевості. Згодом наявність закінчень у думі стала явищем нормативним. І жанр думи надалі почав вимагати таких універсалій закінчення, які мали бути незалежними від тексту загалом і «прикладатися» до думової оповіді.

Думова кінцівка «як архітектонічна форма, ціннісно спрямована на зміст (можливу подію), зарахована до нього» [1, с. 15]. Ціннісна спрямованість думових закінчень, вочевидь, постає вже з їх тематики. Згідно зі спостереженнями Ф. Колесси, невірницькі плачі, наприклад, закінчуються прокльоном турецької неволі та молитвою про визволення [12, с. 33], у кінцівках лицарських дум прославляється полеглий козак-товариш [12, с. 40], група дум про щасливе повернення козаків у кінцівках має вказівку на паювання здобичі й засвідчує похвалу ватажкові, думи про Хмельниччину містять прославлення воєнних успіхів і побажання козакам [13, с. 49], побутові думи закінчуються похвалою батьківської-материнської молитві [13, с. 50] тощо.

Ідейно-тематичний зміст текстово-образних універсалій-кінцівок певною мірою визначають окреслені в них концепти. Відповідно до ідейно-змістового навантаження дум, опису історико-героїчних подій, закінчення активізують концепти *пам'ять*, *слава*, *воля/неволя*, *прохання*, *побажання*, *віра*. Провідним концептом для закінчень і для дум загалом є концепт *віра*, який репрезентований насамперед у теологічній назві *Бог* як домінанті, атрибутивних текстових універсаліях з епітетами-означеннями *православний*, *хрещений* (з опозиційними до них *бусурманський*, *турецький*).

Лексико-граматична домінанта думових текстово-образних універсалій закінчення представлена:

I) іменниками: 1) істотами (теологічними назвами та найменуваннями осіб за різними ознака-

ми): *Бог*, *Господь*, *християни*, *козаки*, *невільники*, *неприятель*, збірними поняттями на позначення сукупності людей: *люд*, *мир*, *народ*, *рицарство*, *військо*; 2) неістотами: а) просторовими найменуваннями: *берег*, *край*, *город*, *води*, б) абстрактними поняттями: *слава*, *пам'ять*, *просьби*, *молитви*;

II) прикметниками: а) *веселий*, *тихий*, б) *хрещений*, *православний*, *царський*, *християнський*, *бусурманський*;

III) дієсловами (часто в наказовій формі з відгінком прохання, побажання) на позначення: а) слухових виявів: *услухи*, б) дій, спрямованих на об'єкт мовлення: *визволь*, *пошли*, *створи*, *утверди*, в) фізичного стану: *помирати*, *полягти*, *створи*.

Окрім того, закінчення активізують також фразеологічні одиниці, зокрема поетичну фразеологію – постійні епітети *ясні зорі*, *тихі води*, які вживаються для побудови адвербіальних текстово-образних універсалій зі значенням місця й водночас функціонують як перифрастичні найменування української дійсності (національного простору в усіх його вимірах – конкретних та абстрактних (насамперед духовних)); тавтологічні сполуки різного ступеня складності (*Будеть слава славна* [19, с. 155], *буде слава славна* [20, с. 48], *буде світ світати* [19, с. 67]), синекдохічні утворення (*Померла трехъ братъевъ голова* [19, с. 155], *слухаюці голови*), фразеологізмами церковнослов'янського походження (*многая літа, до конца віка, однині до віка, аминь, на здоровіє*), що переконливо свідчить про вплив релігійних джерел на мовностильову організацію думових текстів.

Текстово-образні універсалії – думові кінцівки як макроодиниці будуються на основі парадигматичних зв'язків, зокрема на синонімічних відношеннях між компонентами: *в просьбах, у молитвах* [19; 20], *А слава не вмере, не поляже* [19], *А слава його не вмере, не загине* [19], *слава не вмере, не поляже* [20].

За синтаксичною організацією думові текстово-образні універсалії-закінчення реалізують просте ускладнене речення (здебільшого односкладне [5; 19; 20]), складне речення (сурядне [5; 19], підрядне [19]), складне синтаксичне ціле [19; 20].

У багатьох випадках засвідчено функціонування однорідних членів (додатків, обставин), напр.: *Да услухи, Господи, у просьбах, у молитвах / Люду царському, / Народу християнському / І усім головам слухаючим / На многая літа, / До конца віка!* [19, с. 411]; *<...> так слава їх козацька молодецька не помре, не поляже / Междо панамі, / Междо козаками, / Междо всіма православними християнами <...>* [19, с. 188]. Актуалізованими є обставинні сполуки місця – адвербіальні текстово-образні універсалії зі значенням місця (*Визволь, Боже, бідного неволька / На святоруський берег, / На край веселий, / Меж народ хрещений!* [19, с. 102]) та адвербіальні текстово-образні

універсалії зі значенням часу (*Дай, Боже, миру царському, / Народу християнському / На многая літа, / До кінця віка!* [19, с. 388]).

Інколи закінчення об'єднують ніби дві окремі універсалії в одній [5; 18; 19; 20]. Наприклад:

- 1) Буде слава славна
Помеж козаками,
Помеж друзями,
Помеж рицарями,
Помеж добрим молодцями!
- 2) Утверди, Боже, люду царського,
Народу християнського,
Войська запорозького, донського
З сією черню дніпровою,
Низовою
На многія літа,
До кінця віка! [19, с. 242].

Мікроструктури 1) і 2) творять єдину тексто-образну універсалію-закінчення; мікроструктуру, позначену 1), характеризуємо як таку, що має семантику «уточнення того, які межі поширення слави»; мікроструктура 2) відзначається семантикою прохання й водночас ствердження певних ідей, зокрема релігійного віровчення та національної самоідентифікації, уславлення й возвеличення козаків як захисників народу, також побажання, що є традиційним, канонічним у релігійних обрядах.

Засвідчені випадки, коли в одному варіанті думи тексто-образна універсалія-макроструктура є кінцівкою, а в другому – частиною тексту, що передує кінцівці, виконуючи функцію не власне виокремленої кінцівки, а виступаючи завершальними, підсумковими словами ліричного героя (героїв) із досить виразним узагальнено-символічним змістом. Пор., наприклад, тексто-образні універсалії закінчень I та II варіантів думи «Плач невольників»: I. *Визволь, Господи, невольника з неволі, / На простій дороги, / На ясні зорі, / На руський берег, / На край веселий, / Меж мир хрещений* [19, с. 106]; II. *То як стали бідний невольники на собі кров забачати, / Стали турка клясти-проклинати: / «Ой ти, турок проклятий, віро бесурмяньська, / Роздуку християньська! / Ти не одного сина із отцем і з матір'ю розлучила, / І брата з сестрою, І мужа з женою, Товариша із товаришем; Бідному невольнику ніколи й спокою*

немає. / Визволь нас, Господи, із тяжкої неволі / Та на тихій воді, / І на ясні зорі, / Та у край веселий, / Между мир хрещений, / У городи християньські!» / Дай, Боже, люду царському, / Народу християнському / На здоров'я й на многія літа / До кінця віка! [19, с. 107–108]. Подібні до другого варіанта закінчення й у III-IV варіантах цієї думи. Така особливість у побутуванні думових закінчень свідчить про генезу дум як жанру.

Універсалії-кінцівки можуть тісно поєднуватися з попереднім текстом. Як правило, такі структури започатковуються сполучником сурядності, що й створює враження приєднувальної конструкції, напр.: *Полягли двох козаків голови вище річки Самарки, / А третього найменшого, / Пішого-ніхотинця, на Савур-могілі. / А сая слава не вмере, не поляже однині й до віка, / А вам, братця, всім слушаючим головам на многая літа!* [19, с. 209].

Як переконаємося, одна з основних функцій фінальних структур – не тільки підводити підсумок, а й максимально естетизувати епічну оповідь. Кінцівки в думках позначені урочистим емоційно-експресивним колоритом. Поряд із констатацією факту загибелі героя-захисника водночас засвідчено увіковічення його пам'яті. Фінальні формули із семантикою побажання також відзначаються емоціями урочистості, піднесення. Естетика формул-кінцівок – високопозитивна, емоційно виразова; релігійний компонент у складі означених структур споріднює думи з книжними джерелами.

Отже, думові кінцівки – тексто-образні універсалії-макроструктури – виникли як своєрідний максимально узагальнений підсумок описаних подій, як певне обрамлення оповіді з актуалізацією відповідних концептів і зверненням до Бога як вищого начала з проханням про визволення – духовне, фізичне. Звернення до Бога є обов'язковою композиційною умовою кінцівки в усіх текстах дум.

Як зачини, так і кінцівки є своєрідними стилістично-композиційними «макровузлами» текстової організації дум. Їх синкретичний (комплексний) характер слугує доказом єдності та взаємозв'язку різноструктурних тексто-образних універсалій. Разом означені компоненти композиційної організації дум органічно формують мовностилістичну природу текстів героїчного епосу.

Література

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики / М.М. Бахтин. – М. : Худ. лит., 1975. – 504 с.
2. Бондар О.І. Часова структура української народної казки / О.І. Бондар // Мова і стиль українського фольклору : зб. наук. праць. – К., 1996. – С. 85–100.
3. Буслаев Ф.И. О литературе. Исследования. Статьи / Ф.И. Буслаев. – М. : Худ. лит., 1990. – 512 с.
4. Дмитренко М. Українські народні думи як феномен традиційної культури / М. Дмитренко // Дмитренко М. Українська фольклористика: аспекти сьогодення / М. Дмитренко. – К. : Сталь, 2008. – С. 20–69.
5. Думи (Історико-героїчний цикл) : зб. / упоряд. О. Дея ; вст. слово М. Стельмаха ; іл. худ. В. Лопати. – К. : Дніпро, 1982. – 159 с.
6. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – 686 с.

7. Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий. – К. : Киевская старина, 1893. – 249 с.
8. Житецький П.Г. Вибрані праці. Філологія / П.Г. Житецький. – К. : Наук. думка, 1987. – 328 с.
9. Квятковский А. Поэтический словарь / А. Квятковский. – М. : Сов. энцикл., 1966. – 376 с.
10. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум (українські народні думи у відношенні до пісень, віршів, похоронних голосінь) / Ф. Колесса. – Львів, 1921. – 144 с.
11. Колесса Ф. Українська усна словесність / Ф. Колесса. – Едмонтон, 1983. – 645 с.
12. Колесса Ф. Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питанням про наверстування дум / Ф. Колесса. – Львів, 1935. – 67 с.
13. Кононенко Н. Епос та плач: про витоки української думи / Н. Кононенко // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 27–30.
14. Костенко Н.В. О стихе украинских народных дум и его связи с былинным стихом / Н.В. Костенко // Вісник Київського університету. Серія «Літературознавство, мовознавство». – 1985. – Вип. 27. – С. 64–70.
15. Марченко М.І. Історія української культури / М.І. Марченко. – К. : Рад. школа, 1961. – 286 с.
16. Народні думи : зб. / упорядкув., передм., приміт. С. Мишанича ; іл. худож. В. Лопати. – К. : Дніпро, 1986. – 173 с.
17. Рильський М.Т. Зібрання творів : у 20 т. / М.Т. Рильський. – К. : Наук. думка, 1983–1985. – Т. 16. – 1983. – С. 132–163.
18. Русанівський В.М. Методи дослідження граматичного матеріалу і теорія граматики / В.М. Русанівський // Мовознавство. – 1967. – № 1. – С. 10–18.
19. Украинские народные думы / изд. подгот. Б.Н. Кирдан ; отв. ред. серии «Эпос народов СССР» А.А. Петросян ; отв. ред. тома В.М. Гацак ; вст. ст. Б.П. Кирдана. – М. : Наука, 1972. – 560 с.
20. Українські народні думи та історичні пісні / упорядкув. : П.Д. Павлій, М.С. Родіна, М.П. Стельмах ; за ред. М.Т. Рильського, К.Г. Гуслистого ; іл. М.Г. Дерегуса ; вст. стаття П.Д. Павлія. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955. – 660 с.
21. Українські народні казки, легенди, анекдоти. – К. : Молодь, 1989. – 432 с.; Українські народні думи. – К. : Державне видавництво України, 1927. – Т. 1 : Тексти № № 1–13. – 1927. – 176 с.